

SECTION

3

TAANE MOONEM
WADE DE SE
TOTONA

BOTAREBIA DE BA TOTOŃA TAPUNI WONE

Taane Mɔɔnem Wade De Se TotoŃa

BOBOOM

Botarebu maama jege-o diga mo. Popwara kanto ne, dé wó zamese botarebia di selo na wae se se botarebia se woli se wone to (botarebia di-kamuna) taane mo; yera, yereseina, keimbotarebia de keinseina. N na nigi botarebia di sem kuri, ko woli-m se n ni botarebia bam dedoa dedoa na toŃe tei to kuri.

After this section, you should be able to:

- i. Pɔɔre yera n zege dwoa dwoa (maana: yere kachege, yere maŃe, yere badwio, yere dale, etc)
- ii. Pɔɔre yereseina n zege dwoa dwoa mo (maana: woŃo berem botarebia, woŃo dagem yereseini, naa woŃo nyenyego/yedaa maŃem yereseina)
- iii. Pɔɔre keimbotarebia n ke keinjwoŃinu keimbotarebu, keinjwoŃinu tera keimbotarebu de keinjwoŃina balei keimbotarebu
- iv. Pɔɔre keinseina n zege dwoa dwoa (maana: tate keinseina, jeiga keinseina, maŃa keinseina, keim dagem keinseina).

BoboŃ – kura

Yera ye botarebia mo dé na mae dé bwio wonnu. Yera pɔɔre ya zege dwi dwi mo, nenɛene, yere kachege, yere badwio, yere maŃe, de yere dale. WoŃo dagem yereseina te yera dagem na mae tei to mo. WoŃo nyenyego/yedaa maŃem to maa pae yere naa yereleirinu seinu naa ya te de yedaa na ye tei to mo. Yereseini na wae de zege taangurinu zega jei ne to ye botarebia na zege taangurinu zega jei ne ye ba seini yere to mo. Yereseina yanto dwi yeini ya toge yera yalo ya na seini to kwaga mo. Keimbotarebu bere kikio naa ko na ye tei nɔɔno yera ne to mo. Keimbotarebu jege dwoa yanto mo: keinjwoŃinu keimbotarebu, keinjwoŃinu tera keimbotarebu de keinjwoŃina balei keimbotarebu. Keinseina seini keimbotarebia,

yerecina, de keincina yadwonna mo. Keincina de maa pɔɔre ya ke dwoa yanto wone mo: tate keincini, jeiga keincini, maɲa keincini, titwontono keincini, kolo ŋwaane keincini de keincini na bere dagem to.

LABAARE DEM NYƆƆNE

Pɔɔre na á tete á ke gurupa balwa wone, se á daare á popone wonnu fuga na wo á kelase dem wone de pwooni yiga ne to á tiɲi. Laam popone na botarebia balei á woli da se ko bere á boboɲa na ye tei ko tɔge wonnu telo á na popone kelase dem wone de pwooni dem yiga ne to. Á gurupi dem na popone wonnu telo to ye bedwe de gurupa yadwonna yam na?

Yera ye be mo?

A noun is a name of a person, a place, an animal, or a thing. Some nouns also refer to ideas, states or feelings. Yere ye woɲo kolo na maa bwoi nɔɔno, jeiga, varem naa woɲo to mo. Yera yadwonna de maa te boboɲa naa ko na ye tei nɔɔno yera ne to taane.

Yera Dwoa

Yere kachega

Yere kachega ye yere delo na meene de bwoi nɔɔno, jeiga naa woɲo kolo we naa nabiina na mɔɔne to mo. Yere kachega yeini de bobo de poponem nyenyego kamunu mo de popopnem maɲa ne de na maɲe de wo tapuni daa kalo maama. Maana mo tento kuri ne:

Nɔɔna yera: Katega, Kwotua, Adoa, Achana, Alua, Wɛwora etc.

Jeiga yera: Accra, Kukula, Kayɔɔɔ, Walewale, Kintampo, Kumasi, chuchula, etc.

Wiiki wone Da: Wɛ Dɛ, Totoɲa Da Yalei, Totoɲa Da Yato, Totoɲa Da Yana, Totoɲa Bobo, etc,

Chane yera: Lweeru Chana, Duuni chana, Pare chana, Do-Liu chana, Wɔmodaabu chana, Birinyɔne chana, etc.

Totoɲa Jei: Navɔɔɔ Asigiti, Agwo-dakwola-a-che-waaro Totoɲa Jei, Paga yaga, etc.

Bwi yera: Tono Dambuga, Yuusi, Volta, Densu, Kalira Nabara, etc.

Yere maŋe

Yanto ye ‘wonnu’ yera mo (nɔɔna, jeiga, yere naa boboŋe). Yera yam konto ba bobo de poponem nyenyego kamunu ko ná dage we ya tu tapuni boboa ne mo. Ya wae ya gwaare de yereberena de yereseina yadwonna. Maana yadwonna mo ye tio, tɔnɔ, gɔrɔ, warezoŋa, natere, sɔŋɔ, ywoni, kambia, etc.

Yere badwio

Yanto ye botarebia mo dé na mae dé bwoi boboŋa naa dé bere ko na ye tei nɔɔno yera ne amaa dé ware wonnu tem konto dé na de yia to. Tento zege te pae dé boboŋa wonnu telo dé ba ni te lwom, te nam ba nae de yia ye dé ware te dé dwei to mo. Te maa bere dé boboŋa de ko na ye tei dé yera ne to mo. Maana mo ye wopwolo, swono, wochɔgɔ, banzɔŋɔ, chega, swa, chulu, etc.

Yere dale

Yanto ye wonnu telo dé na nae de yia ye dé wae te dé dwei to mo. Te wo logo kom baŋa ne ye dé nae te maŋa maama. Te ye wonnu naa nɔɔna dé na wae dé nae de yia, dé dwia, dé laŋa, dé ni te ŋwa naa te lwom to mo. Yere dale maana yadwonna mo ye kandwɛ, teibole, na, vio, nuga, gungwoŋa, gulu, tuu, etc.

Boboa totoŋa

Pɔɔre yera yam n ke dwoa yanto wone: Yere kachega, Yere maŋe, yere badwio, de yere dale. Ta kolo ŋwaane n na pɛ leira yam konto to.

- i. berena
- ii. teibole
- iii. swono
- iv. kabwom
- v. Adoa
- vi. wopwolo
- vii. ni-sɛɛm
- viii. bu
- ix. vio
- x. kandwɛ

Totoŋa Belei Tu

- i. Jeini na á gurupa yam ne se á le yera yalo maama na wo tapane dem na wo kuri ne to wone.
- ii. Pɔɔre yera yam á na le kuri tapane dem wone to á ke dwoa yana yam wone:

Yere kachega, Yere maŋe, yere badwio, yere dale

- iii. *Ma maana yalo n na ne to n ma-n mɔ tapun-mwallo. Maana: Amo teo kom ye balana mo.*

Tayuu: Ka-lware Amo Kateiri Yaga Kam

Debam teo kom ne, jeiga kalo na ye zulimaa to mo ye debam kateiri yaga kam. Kanto jei ne, nɔɔna jege wonnu dwi dwi ba yeiga ye babam de vei ba yeigi zola da. Wonnu tem tedwonna mo ye tio-bia, dwo-vɔɔro, gwaaro, bia kweera wonnu, de zola yalo dé mae dé toŋe sɔŋɔ ne to dwi dwi na lamma to wora.

Amo de a diga tiina vei yaga kam dé yeigi wonnu wiiki maama tiim ne mo. Dé na maa twe yaga kam, a yeini a ni wo-yeigina bam na tɔɔle ba te ba wonnu tem sabia ye balo na vei se ba yeigi zola to de maa ye zulimaa jei sem maama.

A bobona na yeini ya vo wonnu telo bana lela to ye tio-bia bam de dwo-vɔɔro tem ba na yeini ba tiŋi teibola yam bana ne to mo. Ba jege leimuna, kwodurru, pɔpɔro na nyeena ye te jege nenona to. Te lwoni yeini te mage ne mo pa se a lɔgera se a kwei te kolo a na lage to.

Kolo na saŋe to mo ye, dé tɔge setɔɔro telo ba na jege gwaaro de zol-laaro tedwonna ba yeigi to. Baara gwar-zooro na jege nenona, mankur-dedwaaro, de yera kweem wo-nyonno tem mo a bobona vei te bana tata. A yeini a swoi se a taa lelage wawuuru/fwoosa a kuri zol-laaro de.

Dé ta na beeri yaga kam wone to, dé ne bia kweera wonnu ne abafora de kaana gwar-zooro na lamma to ye bu maama ne woŋo o na lage to se o belese o ni. A wo pwoli de a na ne bia bam maama de na jege wopwolo de wonnu telo ba na ne to.

Ko kweila ne, dé laam yi yaga kam me ba na jege sɔŋɔ totoŋa zola yerane ba yeigi to. Ywo seeni, dé ne saŋem zola de sɔŋɔ kweem zola. A nu maa zuri yera o kuri wonnu telo dé na lage to ye a laam kwei ya a ke tampɔɔ ne.

Dé wó twoŋi de yere dwoa yam yadwonna.

Yere toa/zɔɔ

Ya ye botarebia mo na tɛ yera na lage daane ye ya ye zɔɔ to taane. Zɔɔ kom wae ko ye wonnu, vara naa nɔɔna. Dé bwoi wo-leero tento na nye daane to we yere toa naa yere zɔɔ mo. Maana mo ye na-jere, kaman-lugu, cha-lugu, kasare, men-toa, nɔn-kɔɔ, pi-kɔɔ etc. Yera yanto ye yalo na bere kɔɔ to mo amaa ya zege ya pae yer-dedoa ne nɔɔna/wonnu/vara na daga to.

Totoŋa betɔ tu

Popone yere toa/zwaro maana yanu n tiŋi. Ga n leira yam se n dwonna bam cheigi.

Nii tapuna yam na wo kuri ne to se n ta bibeiri sem na wo yera yalo kura ne to wae ya le dedoa ya gare naa ya ware ya ga.

- i. Bia bam laam dɔ mo.
- ii. Ta-n yei n tete se na bam lumma.
- iii. Lɔɔra yam konto maama chɔge mo.
- iv. Kunkwollu tem konto maama digiri mo.
- v. Kaane wom mɛ Kasena nuga mo o fɔge masa yam.
- vi. Nɔɔna bagera mo zage mena?
- vii. Bia dede swoi nayela, amaa Achana ba lage ya.
- viii. Dɔɔ mo ba mae ba mɔɔne kamɔro.
- ix. Awea de Adoa wae ba mage kwanno dwi dwi.
- x. A di muni mo pa se a yera damma.

Yera ta wae ya pɔɔre ya ke pwoa kamuna yalei wone, ye yanto mo ye yere garɔ de yere bagarɔ. Yere garɔ ye yere delo na wae de gare dedoa dedoa to mo (maana: pɛene, gɔrɔ, pensele, paworo, mangwoo, leimuni, etc.). Yere bagarɔ tɛ wonnu telo na ware te le dedoa dedoa te ga to mo. Maana mo ye nuga, gaare, na, lara, sɛ, yina, digiru, etc. Dé ware wo-kali de yere badwio dé le dedoa dedoa dé ga.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA BWIA

1. Ma n tetere boboŃa n maŃe se ko veere yere na ye kolo to.
2. Nii wonnu tento kuri ne to se n pa te maana yanu yanu ko jaa nuŃi poponem labaare dem na wo kuri ne to wone.
 - i. Nɔɔno yere
 - ii. Wiiki wone Da
 - iii. Jeiga vekke/chekke yere
 - iv. Yere garɔ

Aluu vei te-fɔrɔ na twɛ de o kateiri balan̄a kam to mo. O vei Toton̄a Da Yalei de ne mo ye te- fɔrɔ kom yere mo Accra. Accra ye teo kolo na lamma to mo ye ko jege sa-kamuna de sa-laaro. Aluu wo maa pwoli ko gaale. Aluu boboa mo tento se o vo te- fɔrɔ konto. O maa vo setɔɔ kamunu kodwoŃi o yeigi zola nenɛene tampwaro, natera, wɔɔche, baara gar-zooro, etc. O wo zaa chɔge de wonnu na ke jene tei te-fɔrɔ kom ne to mo pa se o we o baa fɔge o zo teo kom konto dwi ne.

3. Ma n tetere botarebia n maŃe yere dwoa yam na ye yalo to n daare n pa ya maana yalei yalei. Ma maana yam n mɔ tapun-mwallo telei telei se n daare n ga te n bere n dwonna bam.
 - i. yere dale
 - ii. yere badwio
 - iii. yere bagarɔ
 - iv. yere zɔgo

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA LEI- RA YERA BAŃA NE

- 1.** (Leira yadwonna) Yere ye botarebia mo na maa bwoi jeiga, nɔɔno, vara naa woŋo.

Yera ye botarebia na maa bwoi wonnu telo na gilimi debam to mo.

- 2. i.** Nɔɔno yere: Kasolo

ii. Wiiki wone Da: Totoŋa Da Yalei

iii. Jeiga vekke/chekke yere: Tamale

iv. *Te-fɔrɔ*, te-balaŋa, teo, jeiga, di, sam, setɔɔro, wonnu, tampwaro, natera, wɔɔche, baara gar-zooro

- 3. i.** (leira yadwonna) Yere dale ye woŋo kolo dé na nae de yia to mo.

NAA

ii. Yere dale ye woŋo kolo dé na nae de yia logo kom baŋa ne ye dé wae dé dwei ko to mo. Maana: Alabaase, pe, ywei, tio etc.

iii. Yere badwio bere dé boboŋa na ye tei de ko na ye tei dé yera ne to mo.

NAA

i. Yere badwio ye wonnu telo dé na baa wane dé na de yia, dé dwei, dé ni te lwom naa dé ni te ŋwa to mo. Maana: Swono, wo-ywoŋo, ni-sɛɛm,

ii. Yere bagarɔ ye yalo na ware ya le dedoa dedoa ya ga to mo.

iii. Yere toa/zɔgɔ ye nɔɔna, vara naa wonnu na lage daane ye te laam jege yere dedoa to mo.

Leile, n zamese yera de ya dwoa yam na yalo to taane. Laam pa se dé nii na yereseina na ye kolo to.

Yereseini ye be mo?

Pɔɔre á tete á ke gurupa ne se á ma botarebia bato á maɲe wonnu tento/nɔɔna banto na wo kuri ne to seina.

- i. N kelase dem
- ii. N badwoɲi swono
- iii. N teibole dem
- iv. N sikuuli dem nyenyego

Yereseini ye botarebu mo na seini yere. Yereseini ye botarebia na pae nɔɔna naa wonnu labaare ko tɔge de te na ye dwi delo to. Dé wae dé mae yereseini dé maɲe woɲo naa nɔɔno memaɲa naa dé maa yeiri wonnu daane. Maana mo ye saa-nyoa, nazwono, so-mum, napwoɲo, kukula, dedɔɔ, lane, kamunu, balaɲa, memena, wopwolo, wo-chɔgɔ, swa, chega, etc. Kolo na saɲe to ye maana mo na bere ba na me yereseina ba toɲe tei tapuna wone to.

- i. A swoi sam na **lana** to.
- ii. Bakeira kam ye **memena dedɔɔ** mo.
- iii. Kada jege **yiporo ko dwoi** o nabo wom.

Maana (i) ne, **lana** seini sɔɲɔ kolo dwi delo nɔɔno wom na swoi to mo. Maana (ii) ne, **memena de dedɔɔ** ye botarebia balo na te bakeira kam yedaa seina taane mo. Maana (iii) ne, **yiporo ko dwoi** de maa ye botarebia balo na maɲe Kada de o nabo wom swa na ba mae daane tei to.

Yereseina dwoa

Dé jege yereseina dwi dwi mo, dwoa yalo á na wó zamese to mo ye;

- i. Woɲo berem botarebia
- ii. Woɲo dagem yereseini
- iii. Woɲo nyenyego/yedaa maɲem yereseina

Woɲo berem botarebia

Bobwea yanto ne, woɲo berem botarebia na ye yereleirina (konto, wonto, sento, yanto, telo, balo, etc) mo mae ya toɲe ne yereseina tei to wo be, ba maa seini yera mo pa dé lware ya chekke. Nii maana mo tento kuri ne:

- a. Lɔɔre *dento* ye nadoɲo mo.
- b. Kaane wom mo tei di *sento*.
- c. Sɔɲɔ *konto* ye a kwo nyem mo

- d. Baaro *wonto* mo yeigi zola yam.

Yereseina na yeiri wonnu daane

Ba mae yereseina yalo na maɓe wonnu daane to ba maa maɓe noona naa wonnu dwi dwi de tedwonna mo daane. Kuni dede, de yeini de mae ‘**dwoi, tiini**’, etc mo de maɓe woɓo na daga tei naa ko muri tei kodwoɓi yiga ne to. Yereseina yalo na maɓe wonnu daane to maana mo ye, wo yi, tiini ko dɔra ko dwoi, kamunu ko dwoi, yiporo dwoi, daga ko dwoi, etc. Maana yalo na saɓe to ne, de me yereseina yalo na maɓe wonnu daane to mo de toɓe.

- a. Wodiu konto *tiini* ko ye *mɔle*.
- b. Kadoa ye *swa yerane* mo o *dwoi* o nyaane wom.
- c. Lo-pwoɓo kom duri ko *dwoi* nazwono kom.
- d. N sabu kom *wo yi* amo nyem kom.

Woɓo dagem yereseini

Yereseina yanto yeini ya te wonnu na mae tei to mo. Yereseina na mae ya maɓe wonnu dagem to ye yalo na maa te woɓo na mae tei to taane to mo. Nii maana yalo na saɓe to.

- a. A yeigi mumuna *kadwoɓi fee*.
- b. O saɓe chechara *yalei* mo.
- c. A lage sikili *fenfee* mo.
- d. A jege twanno *dede* a tampɔgo kom wone.

Woɓo nyenyego/yedaa maɓem yereseini

Yereseina yanto te wonnu telo maama na te yere dem nyenyego to taane mo. Ya de ye yereseina yalo na seini yere to mo. Yereseina maana dede wo dwi dento wone mo. Nii maana yalo na wo kuri ne to.

- a. Loore dem ye *nadwoɓo* mo.
- b. A jege *ton-balana*.
- c. Wodiu kom ye *ywoani yerane* mo.
- d. A ne *da-kamunu* kom.

Totoɓa

Jwoori n di baɓa n nii botarebia bam n ya-n na ne berem popwara kanto boboa ne to. Poore botarebia bam n ke dwoa yanto ne, woɓo berem botarebia,

woŋo dagem yereseini, naa woŋo nyenyego/yedaa maŋem yereseina. Laam woli n tetere maana da.

1. Gwaare maana yadwonna dwoa yam dedoa dedoa wone.
2. Ga poponem labaare dem na wo kuri ne to se n daare n le yereseina yam maama de wone. Laam pɔɔre yereseina yam n ke dwoa yanto ne, woŋo berem botarebia, woŋo berem botarebia, woŋo dagem yereseini, naa woŋo nyenyego/yedaa maŋem yereseina. se n daare n ti yiga se-n ga n leira yam n bere kelase dem.

Ko na daare fee se chebeɔ laare betɔ tu zezeŋa kam konto to, de nɔɔno maama Zaane kateiri dem ne nuŋi se ba jeeri ba pɛ wom. Pa-diga kam nɔɔna bam zo gar-pwonnu mo. Ba maa vɔ wo-pwonnu ba yum ne ye ba vei naper-gwoa.

Ba jeeri se ba zuli ba pɛ wom mo. Ba nigi we bena na ke to, pɛ wolo na wora leile to nabaare wom deém ke wo-laaro mo o maa zeini kateiri dem nɔn-bia bam. O jaane zeina o ba o pa valo dwi maama ko maŋe de wea dedoa mini na zwe kateiri dem maama pa kana duri ka zo kateiri dem to. Kana zo sɔŋɔ ko ni twoo ye ka pa nɔɔna ji nabwona ye ba teena ti.

Ko deém ye nabaare wom konto mo jaane wodi-fɔrɔ o nuŋi o kara na twe kateiri dedwoŋi na twe da to o baa pa nɔɔna bam pa ba di. Nɔn-bia bam kuri-o pa-o ji ba pɛ se ba maa bere ba swono mo. Bene maama ba jɔɔne-o mo se ko taa guli o wo-laaro telo maama o ke to.

As you can see from the examples below qualifier adjectives can be used after the noun if they are linked with a verb (often the verb ‘to be’) Neneene maana yam kuri ne to na bere kolo to, yereseina na mae ya maŋe woŋo yedaa na ye tei to wó wane ya tɔge yere dem kwaga, ye kuni dedɛ ko vei de ‘ye’ mo.

- a. Kambia kam ye *kokɔnɔ* mo.
- b. Bɛ sem n na zo to *nyeene* mo.
- c. Mangwooru tem ye *nanonno* mo.
- d. Tio kom a na ne to *dɔra*.

Yereseina na mae ya maŋe woŋo yedaa naa nyenyego na ye tei to to ta wae ya tui ya daare ya pae yera yam ya na seini to. Feilim ne yereseina wae ya tui ya daare ya pae yera amaa Kasem ne ya wae ya tui yera yiga ne neneene maana yalo na wo kuri ne to:

- a. Ayaga ye amo *sɔŋɔ* tu mo

- b. Baaro wom ye *bebar*-nyeno mo
- c. Awe ye *lir*-keiru mo
- d. Bu *jawɔr*-nyeno wom dɔ mo.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA BWIA

1. Pɔɔre yereseina yanto kuri ne to n ke ya dwoa yam wone se n daare n ga n leira yamn bere kelase ne. Gurupa yam maŋe kolo ŋwaane ba na pɔɔre yereseina yam konto to.

i. nenɔn-chorɔ

ii. dedɔrɔ

iii. ywona

iv. lamma

v. chichworo

vi. nasoŋo

vii. kamunu

viii. saa-nyoa

ix. lon-wea

x. konto

xi. banto

xii. bato

xiii. tedwonna

2. Ga poponem labaare dem na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saŋe to.

i. Popone yereseina yalo maama na wo poponem labaare dem ne to.

ii. Pɔɔre yereseina yalo maama n na popone to n ke ya dwoa yam wone.

iii. Kwei maana yanu yanu n nuŋi dwi maama wone n ma-n mɔ tapuna.

Alua vei te-fɔrɔ mo se o ware o choro ye konto mo ye o boboa se o vo chwoŋa. O na chugi lɔɔre dem yuu ne to, ko ke-o yeiu mo de o na ne wonnu telo te-fɔrɔ kom ne to. O laam maa bobo o nii sa-kamuna yam, pempale ŋona yam de nɔɔna na ye jalemaa tei ka jeiga ne to. Wonnu telo Alua na ne to pe se o swei we o jege se o bwoŋi o choro kom se o

jeeri o kwei-o loore seteesa yam ne. Alua laam na guli to mo o vaje o fwooni dwoori o le o tampɔ-zwono wone o bobo se o bwoji o choro kom. Se fwooni dem ke de sɔɔ kom de ti to, de loore napwojo mo tu de zege jeiga na twe de Alua na zege me to. Alua maa ke lela o vo o puri o zo loore dem de wopwolo. N ná zege Alua ya na zege me to se n ta-n vei o zembaaro wom sɔɔ, n ma mitibia fuga banu mo n yi da, konto maa pa se ba wo daane ye ba yi sɔɔ kom. Alua na si o su to, ba maa pa-o wodiu na tiini ko ywona ko gaale to.

Keimbotarebu ye bε mo?

Nmo ke bε mo zezeṅa kanto?

Nmo boboṅa ye tε mo ko tṅge de berem kateiri dwoa yam na wo á sikuuli dem ne to? Popone n boboṅa yam n tiṅi.

Ti yiga se n bwe n boboṅa yam de kelase dem.

Keimbotarebu ye botarebu na bere kikio naa o ke keim to mo. Keimbotarebia ta ye botarebia naa tacheiṅa na pae dé maane kikio ni ne ye dé boboṅa ne dé yei we ba wora to mo (maana mo ye, se (-n) boṅe, se (-n) be, se (-n) lwoṅi, se (-n) ta-n tei, se (-n) chuli, taa yei, lage, etc.)

Keimbotarebia wae ba tui tapuni wone ye ba vei de keinjwoṅinu naa ba ba vei de keinjwoṅinu. Keinjwoṅina banto na yeini ba tṅge keimbotarebu baṅa ya maa yi keim dem tapuni wone to mo ye keinjwoṅinu. Keimbotarebia wae ya pṅṅre ya zege dwoa dwoa mo ko maṅe de kikia yam na ke ya maṅe mε naa ya na yi kolo to. Dwoa yanto ye keinjwoṅinu keimbotarebu, keinjwoṅinu tera keimbotarebu de keinjwoṅina balei keimbotarebu.

Keinjwoṅinu keimbotarebia

Keinjwoṅinu keimbotarebia jege keinjwoṅina mo na bere kikio na ke ko dwei woṅo to tapuni wone. Maana mo ye, (se-n) saṅe, (se-n) duri, (se-n) mṅ, (se-n) popone, (se-n) di, (se-n) mage, (se-n) nyṅ, etc. Maana yadwonna mo tento tapuni wone.

1. Bereno wom *saṅe* mumuna mo.
2. Zenzamesa bam *mṅne* na mo.
3. Kawε de Atega *di* pεεla.
4. Bu mo *yeigi* tio-bia.
5. Chwo-veilla bam *diini* lṅre dem.

Botarebia balo poponem dem na ye de teiri to mo ye keinjwoṅina keimbotarebia bam. Keinjwoṅina bam yeini ba zege keimbotarebia bam yiga ne mo. Maana yalo na tṅge yiga to ne, keinjwoṅinu wom ye *mumuna* mo, ye maana yanu tu ne, *lṅre dem* maa ye keinjwoṅinu wom.

Keinjwoṅinu tera keimbotarebia

Banto ye keimbotarebia balo na ke kikio ye ko ba ke ko yi woṅo to mo – keimbotarebia bam konto ba kwei keinjwoṅinu amaa tapuni dem kuri ta yeini de veere. Botarebia naa tacheiṅa wae ya tṅge ba kwaga amaa banto yeini ba ye

keinseina mo. Botarebia nene 'mo' mo dé maa peeri taane se de taa ywona. Keimbotarebia bam konto maana mo ye tega, yei, keeri, jaane, vei, beiri, etc.

1. Bu wom *yei* mo.
2. Gero wom *jaane* lelalela mo.
3. Zenzameso wom pɔpɔ o *beiri* mo.

Keimbotarebia balo poponem na ye ba teiri to ye keinjwoŋinu tera keimbotarebia mo. Maana yalei de yatɔ wone, dé ne we keimbotarebia bam na tu ba daare ba pa botarebia balo to ye keinseina mo – ba dae keinjwoŋina.

Keinjwoŋina balei keimbotarebia

Keinjwoŋina balei keimbotarebia ye balo na jege keinjwoŋina balei to mo. Keimbotarebia bam konto kikia yam laam yeini ya tɔge keinjwoŋinu dedoa baŋa ne mo se ya yi keinjwoŋinu wodwoŋi wom. Keinjwoŋinu wolo kikia yam na yeini ya tɔge o baŋa to wae o zege o twe keimbotarebu wom ye keinjwoŋinu wolo kikia yam na dwei to de maa saŋe wonto. Ko nam ta wae ko ye we kikia yam na dwei wolo to mo twe de keimbotarebu wom ye kikia yam na tɔge keinjwoŋinu wolo baŋa to laam saŋe wonto. Keinjwoŋinu wom yeini o ye botarebia mo na nuŋi yere naa yereleirinu naa yereŋeini diga kam ne. Balei tu wom maa yeini o tɔge boboa nye wom kwaga. Keinjwoŋina balei keimbotarebia maana mo ye, pa, ke, lwoŋi, pɛ, ŋwe, saŋe, toŋe, tɔwoŋi, ŋɔɔne, dwei, etc. Nii maana mo tento kuri ne.

1. Tiina bam *pɛ* bu wom twanno.
2. Bereno wom *ŋwe* bia bam ŋweero.
3. Tontoŋeno wom *ŋɔɔne* nɔɔno wom taane.
4. Ba pɛ pɛera mo Awelana.
5. O *saŋe* Aluu fera wodi.
6. Ba *chage* katɔɔ kom de suni.
7. O *saŋe* kamaana mo Kabuga ŋwaane

Maana yiga tu ne, keinjwoŋinu wolo kikia yam na dwei to ye *twanno* mo ye kikia yam na tɔge wolo baŋa ya dwei *twanno* to maa ye *bu wom*. Maana yalo na ye yana tu to ne, kikia yam na dwei keinjwoŋinu wolo to ye pɛera mo ye kikia yam na tɔge wolo baŋa ya dwei *pɛera* to maa ye *Awelana*. Konto bere we maana (1), (2), (3) de (5) ne, kikia yam na tɔge keinjwoŋina balo baŋa to mo twe de keimbotarebia bam tapuna yam konto wone. Ko nam na ye maana (4), (6), de (7) ne, kikia yam na dwei keinjwoŋina balo to maa twe keimbotarebia bam na wo tapuna yam wone to. (NB: Ghanaian languages rather have postpositions than prepositions)

Boboa totoŋa

1. Keimbotarebu ye be? Ma n tetere botarebia n ma-n maŋe se ko veere.
2. Daane n maŋe fee keimbotarebia dwoa yato yam kura.
3. Nii maana yam na wo teibole dem na wo kuri ne to se n ke n ma-n pɔɔre keimbotarebia banto kuri ne to n ke ba dwoa yam wone, keinjwoŋinu keimbotarebu, keinjwoŋinu tera keimbotarebu de keinjwoŋina balei keimbotarebu. Ma maŋem dento √ n ma-n pɔɔre ya ko maŋe de maana yam na wo kuri ne to.

Keimbotarebu	Keinjwoŋinu keimbotarebu	Keinjwoŋinu tera keimbotarebu	Keinjwoŋina balei keimbotarebu
Respect zuli	√		
Laugh mɔne			√
Cost jene			
Sing leeni			
Read ga			
Dance sa			
Walk veŋa			
Play kwɛere			
Slap mage			
Push yigi			
Yawn yei			

Totoŋa belei tu

Ga tapane dem kuri ne to n de-n yudwoŋi. Le na keimbotarebia bam maama á tiji se á laam pɔɔre ya á zege keinjwoŋinu keimbotarebu, keinjwoŋinu tera keimbotarebu de keinjwoŋina balei keimbotarebu. Konto ná ti, á kwei se ko yé muri keimbotarebia banu ko jaa nunji yalo á na le to wone á maa mɔ tapuna. Maana: A yaa wó taa lage se a zamese a daane.

Ko na wó kwei-m maña kalo se n ye n be bu-tola kam to wo gaale mitaaro finnu, amaa a nam ya wó taa lage se a ma mitaaro finnto naa kolo na dwoi konto to mo a maa ye a tóge na-luṅa kam wo a ke. A ni dwaane we nyenno wo jei sem ne.

A ná ti a yiga se a zo bu-tola kam wo to, a maa ma a yeila a ja a peo kom, a maa lwoori we ye a tu na-pompogo kom wo. A ye ne zenzameso mo tei. Na-ṅona kam ba damma, ko maa pa se na bam de ye ṅwam. A yera maa sae de foone, ye ko nye de a ye se a ye na bam memε mo to.

A na yi buga kam tetare to, ko pɔpɔ ko ke ne buga kam ba luna mo tei, ko maa pa se a nyɔɔne mage de bubur-be. A ya boṅe we ko ye nyeṅo mo, ko pe se peo kom zege a ni ne ko to na bam wone, a boboṅa na vugimi to ṅwaane.

A ta maa na ye mitaaro fee to mo a daa zo na-luṅa wo. Se a lware to de a yi bu-ni dedwoṅi, a maa ke lela a vo bubε baṅa, ko maama guri amaa a pɔ-doa kam jei.

Keimseini ye be mo?

Nii nyenyego kom na wo kuri ne to lanyerane. Nɔn-donno tem duri tate mo? Durim dem ke maña ko mo de dem wone? Jeiga ko ne mo durim dem kea? Beṅwaane mo durim dem wora de ke?

Keinseina ye botarebia mo naa tacheiṅa mo na woli pae keimbotarebu totoṅa veere tapuni wone. Keinseina wae ya seini ya dwonna keinseina de. Boṅe n nii n na vei tei n ba sikuuli zem to, ko yaa ye, meeme mo, lela lela mo, naa n logere mo? N ya-n wae n vei lelalela n tui sikuuli. Botarebu wonto *lelalela* bere naa te

tatei n na vei n ba sikuuli to mo, o maa ye keineseini mo. Keineseina nam pɔɔre ya zege dwoa mo ko tɔge de ya na toje tei ya woli keimbotarebu to. Ya dwoa yam mo ye: tate, jeiga, maɲa, titwontono, keim dagem, kolo ɲwaane.

Tate Keineseini

Keineseini dwi dento bere keim (naa tatei keim na ke to mo) na ke tei to naa de na ye tei to mo. Maana mo tento kuri ne.

1. Zenzameso wom vei sikuuli *lela*.
2. *Bɔl-magena bam mage* bɔɔle dem *mɛɛmɛ*.
3. Lein-leena bam leeni *lanyerane*.
4. Zuna bam keeri mo *ɲolam* wɛ yuu ne.

Jeiga Keineseini

Jeiga keineseini bere mɛ kikio na ke to taane mo naa kikia yam jei selo ne to mo. Nii maana mo tento kuri ne.

1. Zenzamesa bam zege *pwooni* yaga ne.
2. Kawea de Awe tege *nayuu* ne mo.
3. Sikuuli bia bam vugimi *jei sem maama* mo.
4. Bia bam zoore *Kazogo* ne mo.

Maɲa Keineseini

Maɲa keineseini bere maɲa kalo keim dem na ke to mo. Maana mo tento kuri tapuna yam ne.

1. Bia bam *diim* ti ba tɛsa.
2. *Zem dé wó* di wea wodiwɔ ofese ne mo.
3. *Dé wó jeeri dé* ke bana *luu-nogo zezeɲa* ne.
4. *Da yagera na* ke to mo *Abuga* tu ywo.

Titwontono Keineseini

Ko bere keim na ke de daɲe daane tei naa titwontono tei to mo. Kuni dede keineseina yanto dwi tui tapuni boboa ne mo amaa ya fee wae ya tui tapuni tetare ne, naa gurim ne. Yanto dwi maana mo ye, bem maama, bem bem, maɲa maama, de de, de maama, wiiki wiiki, wiiki maama, ko wo tabe, kuni dede, ko wo daane, etc. Nii maana mo tento kuri ne;

1. Kura di *bem bem* mo.
2. *Dé* di *de maama* mo.

3. Ba *wo tabe* ba se zo-bania sikuuli ne.
4. Ba yeini ba kwoori bia mo se ba taa titigi ba yeila *maɲa maama*.
5. *Maɲa maama* a tui ywo mo.

Baɲa tapuna yam bere titwontono keiniseini maana ne *bem bem*, *de maama*, *maɲa maama*, *de wo tabe*. Dé maane we *wo tabe* tu tapuni dem tetare ne mo ko daare yadwonna yam ne, *maɲa maama* maa wae ko tui boboa ne naa kweila ne.

Kolo ɲwaane Keiniseini

Keinseina yanto dwi te kolo na tei pa woɲo ke to mo. maana mo ye, kolo ɲwaane, beɲwaane, konto ɲwaane, wolo/balo ɲwaane, tento ɲwaane, seise, se, amaa, ko maa pa se, de ko de, etc. maana yadwonna mo tento kuri ne.

1. A yage da lela *se* a wane a lo daanem delo na wo chwoɲa kam ne to mo.
2. Sikuuli vei siu *ko maa pa se* bia bam vo sɔɲɔ.
3. De ko de a vei yaga kam, a nam wo ne ywona da a yeiga.
4. *Kolo ɲwaane* bu wom keeri to ye o kana mo wae.

Keim dagem keiniseini

Keinseina yanto dwi seini keimbotarebia naa keinseina mo se ko bere keim dem na ke de mae tei to. Ya woli mo pae dé lware woɲo naa kikia dagem naa ko seina na ye tei. Maana mo tento, tiini ko daga, muri, tegetege, milaa, balolo, zanzam, mu, kagileigi, fee, dede, ko gaale, ko dwoni, ko maɲe yiga, ko yɔɔre, ko tɔge chwoɲa, ko ke jeɲa, etc.

1. Wodiu kom ywoani jaane *ko ke jeɲa*.
2. Diga kam kwe de *gaale*.
3. Totoɲe dem ke de *dwoni yiga*.
4. Wodiu kom saɲe ko *tɔge chwoɲa*.

Boboa totoɲa

Jwoori n boɲe n vo zamesem dento boboa kam ne n nii. N wó maane keinseina yadwonna se n ma-n maɲe wonnu na vei tei to nyenyego kom ne. Pɔɔre keinseina yam konto n ke dwoa yalo dé na zamese leile to ne n daare n gwaare de n dwoni se á mɔ tapuna yanu se ko maa maɲe kikia na wo nyenyego kom ne to.

Totoŋa belei tu

1. Maŋe se ko veere keinseina de keimbotarebia na sere daane tei to n daare n ta n bere kelase dem nmo na jege boboŋa yalo to.
2. Maŋe se ko veere keinseina dwoa yam na ye yalo to n daare n pa ya maana yato yato.
3. Ma dwi maama maana yalei yalei n mo tapuna.
4. Pooŋe keinseina yanto kuri ne to n ke keinseina dwoa yam wone.
 - i. lelalela
 - ii. lanyerane
 - iii. mεεmε
 - iv. diim
 - v. ko wo tabe
 - vi. ko tabe
 - vii. bem bem
 - viii. ywam
 - ix. ko ke jeŋa
 - x. wiiki na ke to

Totoŋa yato tu

Nii tapuna yam kuri ne to se n le keinseina dwoa yalo na mε ya mo tapuna yam to. Laam kwei ya wone se ko ye muri yanu se n ma-n mo tapuna n tetere ne se n ga n bere kelase dem.

1. Zenzamesa bam ke ŋwaŋa kam ba lage ba ŋooŋe to mo ba nii maŋa maama.
2. Fwooni dem keeri mo taa de ba tia.
3. Nooŋa bam nuŋi pwooni mo.
4. A tabe a ni sensola kanto.
5. N pe chega chekke?
6. N duri yoo yerane.
7. Maŋa maama a yeini a kwaane mo a tetere ne.

8. N jege chega chekke.
9. Dé sware chane dem ko wo daane.
10. A nigi ko maɲe.
11. Bia bam yeini ba kweera.
12. Beɲwaane mo n tu ywo?
13. Ko che mo ye a lware-o.
14. Bu balaɲa kam tiini o kware chaweera se ka leeni.
15. Sisein-noonno wom zaare o ke

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŃA BWIA

POPWARA A: KEIMBOTAREBIA

1. Keimbotarebia na bere kikio to sere te mo de keimbotarebu na bere ko na ye tei nɔɔno yera ne to.
2. Nii se n le keimbotarebia balo maama na wo poponem labaare dem wone to n tiŋi n daare n laam kwei n leira yam n ma-n maŋe de n dwoŋi nyem n nii.

A na zugiri a yi buga kam ni to, a zo na bam wo, a duri, a sa, ye a faŋa. Wea kam nuŋi ka nyeena, ka pa a yera ke ŋwam. A ye na bam mo ye a mage nampwale pae na chaŋa, ko pa a wo pwoli pa se a mɔna. Buga cheeni maa jaane jei maama, ba keeri ye ba pupugi ba vwana. A me buga kam ni kasolo kom a lɔ sɔŋɔ a maa kweera ye a ma kunkwor-kwogila de kandwe-nyeena a popore ko pa ko lanyerane. Wea kam ni na zuri to, a maa kare a beeri ye a maane wo-kenkagela dwi dwi buga kam ni ne, a boboŋa su de wonnu na lamma to dede a na baa swei ŋwea ne to.

3. Pɔɔre keimbotarebia balo n na le n nuŋi poponem labaare dem ne to n ke keimbotarebia dwoa yalo n zamese to wone.

PART B: ADVERBS POPWARA B

1. Popone wonnu nmo na yeini n ke de maama to n tiŋi n daare n maŋe te na ke tatei, maŋa kalo te na ke de kolo na tei pae te ke to memaŋa n bere n badwoŋi.
2. Popone keinseina yalo maama ka n badwoŋi wom na me ba maŋe wonnu kikia yam to n tiŋi n daare n key a keinseina dwoa yam ne.
3. Kwei se ko ye muri keinseina fuga se n ma n popone tapane tayuu konto **tega kam baŋa** se ko maŋe de abam daa ne nɔɔna na zoore tei to.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŃA BWIA LEIRI

POPWARE A

1. (leira yalo na maŋe to yadwonna) Keimbotarebia na bere kikio to ye balo na pae dé nae kikio kom keim jase to mo ye badwonna de wora ba na ba bere kikio amaa dé zaa yei we ba wora ye dé mae ba dé bere dé boboŋa.
2. Keimbotarebia balo dé na le poponem labaare dem ne to ye, zugiri, yi, zo, duri, sa, faŋa, nuŋi, ke, ye, mage, chaŋa, mɔna, jaane, keeri, pupugi, mɛ, lo, maa, kwɛera, ma, popore, zuri, kaare, beeri, maane, su, baa, swei.

Keinjwoŋinu	Keinjwoŋinu tera	Keinjwoŋina balei
keimbotarebu	keimbotarebu	keimbotarebu
zugiri	sa	
ke	duri	
pupugi	nuŋi	
lo	faŋa	
popore	mɔna	
	jaane	
	chaŋa	
	keeri	
	kwɛera	
	zuri	
	kaare	
	beeri	

PART B

- 1) Keimbotarebia na bere kikia to badwonna mo ye, di, swε, zaŋe, ηɔɔne, zware, saŋe, etc. Keinseina yalo de na wae dé maa maŋe kikia yam seinna to yadwonna maa ye, lelalela, mεεmε, lela, fee fee, fenfee, etc. Kolo ηwaane keinseina de wae ya ye, se, beηwaane, konto ηwaane, tento mo tei, etc.
- 2) Leira wae ya sere daane.
Dwoa yam yadwonna wó taa ye, tatei, maŋa titwontono, etc.
- 3) Poponem labaare se dé maa ke maana:
Tega kam yibia zem *tiina* ka lamma. Wea kam maa nye *lanyerane*. Bia maa wo pwooni yiga ne ba kwεere *wopwolo yereane*. Ba maa nyɔ na *titwontono* wulim dem ηwaane. Nɔɔna babam maa vo ba pugi na. Badwonna vei mo *jawɔrɔ yerane* bubur-bε ne ye babam de faŋe *wopwolo yerane* naneo kom wone. Babam maa chuuri luluŋu *buriburi* we-cherega kam yiga ne. Nawaara maa jei chemm ye ba nii bia na kare ba kwεere *wopwolo yerane* ye ka-nawaara de ye *zulimma* de ba na yeiga.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyɛɛ wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe* ᠒᠔᠒᠔. Victus Printing Services.

Danti A. L. (2007). *Taane mɔɔnem Seina Tɔnɔ*. De-Miska

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4

Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes*. Oxford University Press.

Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>

Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapɔ*. Premesco Publications.

Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

